

Eski Türkçede Gök İle Yerin Adlandırılışında Renklere Dayalı Deyim Aktarmalarından Yararlanma ve ‘Kara’ Sözcüğünün Kökeni Üzerine

Serkan Şen*

Eski Türkçede Gök ile Yerin Adlandırılışında Renklere Dayalı Deyim Aktarmalarından Yararlanma ve ‘Kara’ Sözcüğünün Kökeni Üzerine

Makalede öncelikle Eski Türkçenin ‘gök’ ve ‘yer’ kavramlarını adlandırma eğilimi üzerinde durulacaktır. Bu eğilimin renklere dayalı deyim aktarmalarından faydalanma olduğu örneklerle ortaya konacaktır. Daha sonra *kara* “yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak” sözcüğünün etimolojisi üzerinde durulacaktır. Türkçe Sözlük’te *kara*’nın Arapça kökenli gösterilmesi eleştirilecektir. *kara*’nın Eski Türkçedeki *kok* ve *yagız* sözcükleri gibi renklere dayalı deyim aktarması sonucu oluştuğu ifade edilecektir. Türkçe *kara* ile Arapça *ķārre* arasındaki benzerliğin rastlantıdan öteye geçemeyeceği vurgulanacaktır. *kara*’yı Türkçe kökenli göstermenin daha doğru olacağı belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler: Etimoloji, Eski Türkçe, Deyim Aktarması, Kara, Gök, Yer.

Using Metaphores Based On Colours For Naming Sky And Earth In Old Turkish And The Etymology Of The Word ‘Kara’

In this study firstly it will be paid attention to tendency of naming the notion of sky and earth in Old Turkish. It will be proved with examples that this tendency is using the metaphores based on colours. Then the etymology of *kara* “earth” will be explained. Showing *kara* as an Arabic word in Turkish Dictionary will be criticized. According to me *kara* is composed of metaphores based on colours such as the words *kok* and *yagız*. The similarity between the Turkish word *kara* and the Arabic word *ķārre* is only a coincidence. It will be realistic to accept this word as a Turkish word.

Key Words: Etimology, Old Turkish, Metaphore, Kara, Sky, Earth.

* Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
serkansen@omu.edu.tr

Türkçenin günümüze ulaşan en eski ürünlerinden Orhon Yazıtları'nda 'gök', *teŋri* (EDPT: 523), 'yer' ise *yer* (EDPT: 954) sözcükleriyle karşılanmaktadır. Bu sözcükler yazıtlarda tek başlarına kullanılabilirdiği gibi KT D1'deki *üze kök teŋri asra yağız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış* (Tekin 1995: 38) cümlesindeki gibi aynı zamanda renk bildiren *kök* ve *yağız* niteleyicileriyle kılıplaşmış biçimde de kullanılabilir. Türkçenin gelişim süreci içinde Uygur döneminden başlayarak *kök* ve *yağız*'ın niteledikleri *teŋri* ve *yer* sözcüklerinin yerini alabildikleri görülür. *kök* ve *yağız*'ın anlamlarındaki değişimin nede-
nine geçmeden evvel değişimin nasıl gerçekleştiğini ortaya koymak gerekir. Bu amaçla sözcüklerin yazıtlardaki anlamı geçtikleri bağlamla birlikte aşağıda belirlenip sonraki dönemlerdeki görünümleri incelenmiştir.

kök: Sözcük, yazıtlarda temel olarak "mavi" anlamındadır. (EDPT: 708) KT D1'deki *üze kök teŋri asra yağız yer kılıntukda ekin ara, kişi oğlu kılınmış* (Tekin 1995: 38) / "Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış." (Tekin 1995: 39) cümlesini, sözcüğün yazıtlardaki bu anlamına örnek olarak verebiliriz.

kök, Uygur döneminde de "mavi" anlamını sürdürmüştür (DTS: 312). *ol altun tağka tegser siz kök lenhua körgey siz* / "O altın dağa ulaşırsanız, mavi lotüsler göreceksiniz." (Hamilton 1998: 45) cümlesinde bu durum tespit edilebilmektedir. Sözcüğün Uygur metinlerinde kazandığı başka bir anlam ise "gök" tür (DTS: 312). *kök*' ün yeni anlamıyla yer aldığı bağlamlara şu örnekler verilebilir:

yitiñsiz yidiz yağız yer teprep kökke ağıngay (Kaya 1994: 253) "Erişilmez genişlikteki yeryüzü sallanıp göğe yükselecek."¹

atı kötrülmişniñ kirtü nomı yırtinçüte kök içinte yadılzun (Zieme 1985: 167) "Adı yüceltilmişin doğru öğretisi yeryüzünde (ve) gök içinde yayılsın."

azu uçugma kuş bolup kökke uçayın (Müller 1908: 37) "Ya da uçan kuş olup göğe uçayım."

kök, "gök, hava, sema" anlamlarını Karahanlı döneminde de sürdürmüştür (DLT IV: 356). Bu anlamını Türkçe'de günümüze dek koruyan sözcük (Räsänen 1969: 287), Farsça'ya da geçmiştir (TMEN III: 640).

Orhon ve Uygur Türkçesinde genellikle "gökyüzü" kavramı için kullanılan *teŋri* ise bu anlamını Karahanlı döneminde Kaşgarlı'nın tabiriyle yalnızca "yere batası kafirler" yani Müslüman olmayan Türkler arasında devam ettirmiştir

¹ Makale boyunca yer verilen Eski Türkçe ifadelerin yazımında sade bir transkripsiyon kullanılmıştır. Ayrıca Uygurca ifadelerin Türkiye Türkçesine çevrilmesinden sonra dipnot verilmesi çevirinin ya da metnin kendisine ya da Almanca tercümesine dayanarak tarafımdan yapıldığını gösterir.

(DLT III: 377). Müslüman Türklerin sayısı arttıkça sözcüğün “gökyüzü” anlamında kullanımı azalmıştır (EDPT: 524). *teñri*, günümüzde, İslam’a girmemiş yada geç girmiş bir kısım Türk toplulukları arasında “gök” anlamını korumakla birlikte (TMEN II 578-579) varlığını genel olarak “Tanrı” karşılığında sürdürmektedir (Räsänen 1969: 474).

yagız: Sözcük yazıtlarda “kahverengi, yağız” anlamındadır (EDPT: 909). KT D1’deki *üze kök teñri asra yagız yer kılınukda ekin ara, kişi oğlu kalınmış* (Tekin 1995: 38) / “Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış.” (Tekin 1995: 39) cümlesini, sözcüğün yazıtlardaki bu anlamına da örnek olarak verebiliriz.

yagız, Uygur döneminde de “kahverengi, yağız” anlamlarını sürdürmüştür. (DTS: 225) *bo yagız yer arkasındaki idiz tagları basgukları barça kog kıçmuk teg uşatu sanın sakışın bilgeli bolgay* (Kaya 1995: 111) “Bu yağız yer arkasındaki yüksek dağları tepeleri bütünüyle zerre misali ufalayıp (zerrerlerin) sayısını bilebilecek.” cümlesinde sözcüğün bu anlamı görülebilmektedir. *yagız*’ın Uygur döneminde kazandığı diğer anlam ise “yeryüzü”dür (DTS 225). Sözcüğün yeni anlamıyla görüldüğü bağlamlara şu örnekler verilebilir:

kökde yagızda tolu etözler bolur (Tekin 1980: 117) “Gökyüzünde yeryüzünde pek çok bedenler olur.”

kökli yagızlı içinte yaruk yaltrık yaltırtı (Kaya 1995: 330) “Gökyüzü ve yeryüzü içinde parlak ışık ışıladı.”

anta otrü hormuzta antakya ok inip yagızka ayagka tegimlig tiginke antag tip inçe sözleti (Zieme 1985: 45) “Ondan sonra Hormuzta hemencecik yeryüzüne inip saygıdeğer prene şöyle dedi.”

DLT’de sözcükle ilgili “Bu kızıl ile siyah arası bir renktir. Buna benzetilerek yeryüzüne yağız yer denir.” açıklaması yapılmıştır. (DLT III: 10)

yagız Uygur döneminden sonra “yeryüzü” anlamıyla görülmezken renk adı olarak günümüze dek ulaşmıştır (EDPT: 909)

Türkçe’den Farsça’ya da geçen *yer* sözcüğüne (TMEN IV: 311) ise dilimizin bütün dönemlerinde rastlayabiliriz (Räsänen 1969: 198).

kök ve *yagız*’ın *teñri* ve *yer* anlamında kullanılmasını “Aralarında uzaktan veya yakından ilgi bulunan iki şey arasında bir benzetme ilişkisi kurarak, bunlardan birinin adını, geçici olarak kendisine benzetilen diğer şeyin adı ile karşılama olayı.” olarak tanımlanan deyim aktarımına (Korkmaz: 2003: 66) dayandırabiliriz. Burada sözcükler arasındaki benzetme ilişkisi renk üzerine kurulmuştur. Bu ilişki ilk olarak DLT’de ortaya konmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, *yagız*’ı

açıklarken “Bu kızıl ile siyah arası bir renktir. Buna benzetilerek yeryüzüne yağız yer denir.” demektedir (DLT III: 10). Açıklamadan anlaşıldığı üzere yeryüzü benzeyen, renk ise benzetilendir. Şu halde, ele alınan sözcükler üzerindeki deyim aktarımını kapalı öğretilime olarak nitelemek mümkündür. Deyim aktarımının tanımında bunun geçici bir durum olduğu belirtilmektedir. Bu yargı *yağız* sözcüğü için geçerlidir. Sözcüğün Uygur döneminin dışında *yer* anlamında kullanılmaması geçicilik kuralına uygunluk gösterir. Ancak *kök* için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zira sözcük Müslüman Türklerde Uygur Türkçesinden günümüze “gökyüzü” anlamını sürdürmektedir. Bunun nedenini de DLT’ de bulabiliriz. Kaşgarlı “Ulu Tanrı” karşılığındaki *Teñri* sözcüğünü açıkladıktan sonra (DLT III 376-377) sözü, yere batası kafirler olarak nitelediği, Müslüman olmayan Türklere getirir ve onların göğe *teñri* dediğini belirtir (DLT III: 377). Kaşgarlı’nın tepkisi dinî değerlerinden kaynaklanmaktadır. DLT’ de bu tepkinin başka yansımaları da bulunabilir. DLT’ de Tanrı’nın elçisiyle hükümdarın elçisini ayırmak için birinciye yalawaç, ikinciye ise yalawar denildiğinin belirtilmesi (DLT II: 288) konunun dikkat çekici örneklerdendir. Dolayısıyla Ulu Tanrı’ nın adı olan bir sözün başka varlıklar için kullanılması İslam’ı yeni benimsemiş Türk Müslümanları için kabul edilemez bir durumdur. Bu anlayış, İslam’ı kabul eden diğer Türk topluluklarında da devam etmiş, *teñri* sözcüğü anlam daralmasına uğrayarak İslam dairesindeki Türkçe metinlerde yalnızca “Tanrı” karşılığında görülmüştür. Gökyüzünü adlandırmada *teñri*’nin oluşturduğu boşluğu dönemlere göre değişik seslendirilişleriyle *kök* sözcüğü doldurmuş; sonuçta deyim aktarımı kalıcılaştırmıştır. Buradan ihtiyaçlar karşısında deyim aktarmalarının kalıcılaşılabileceği sonucu çıkmaktadır.

Bütün bu açıklamalardan sonra artık *kara* sözcüğünün kökeni konusuna geçebiliriz. Türkçe sözlükte *kara* Arapça *qarra*’ dan geldiği belirtilerek “yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak” biçiminde anlamlandırılmıştır (TS: 1074). Hasan Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’ ünde sözcüğün kökenine dair şu görüşlere yer verir: “Kahane- Tietze, Doerfer gibi yazarlara göre Arapça’dan alınmıştır. Kononov *kara*’nın bu anlamda belli başlı bütün Türk diyalektlerinde kullanıldığını göz önüne alarak bu görüşe katılmamıştır. Kormuşin de *kara*’yı ‘toprak’ olarak en koyu renge verilen *kara* adından ayırmamış, ancak Moğolca’da *kara*’nın ‘toprak’ olarak geçmediğini belirtmiştir (Eren 1999: 210). Eren’in verdiği bu bilgiler TS’deki sözcüğün Arapça kökenli olarak belirtilmesi yaklaşımının tartışmalı olduğunu göstermektedir.

Türkçe’de *kara* sözcüğü ilk olarak Orhon Yazıtları’nda karşımıza çıkar. Sözcük yazıtlarda temel olarak “yönetilen halk” anlamındadır (EDPT: 643). Semih Tezcan (Tezcan 1974: 44) ve Şinasi Tekin (Tekin 2001: 202) gibi araştırmacılar

sözcüğün bu anlamıyla Farsça'dan alındı olduğu görüşündedir. Semih Tezcan "halk" anlamındaki 'kara' ile "siyah" anlamındaki 'kara'nın aynı sözcükler olduğuna inanmadığını, bu eş sesliliğin yalnızca bir tesadüf olduğunu ifade etmektedir. Ona göre sözcük Eski Persçede "ordu, savaşı, halk" anlamındaki 'kara'dan gelmiştir (Tezcan 1974: 44). Clauson ise "siyah" ve "halk" anlamlarındaki 'kara'yı birleştirme taraftarıdır (EDPT: 643). Görüldüğü üzere yazıtlardaki halk anlamındaki kara'nın kökeni tartışmalıdır. Bunun dışında yazıtlarda *kara kum* ve *kara köl* yer adlarında kullanılan bir *kara* daha vardır (Tekin 1995: 104). Türkçe yer adlarında renklerden yararlanma eğiliminin (Aksan 1998: 108) *kök öñ* (Tekin 1995: 106), *yaşıl ügüz* (Tekin 1995: 114) örneklerinde görüldüğü gibi yazıtlarda da geçerli olduğunu göz önünde tuttuğumuzda *kara kum* ve *kara köl*'deki bu *kara*'nın renk bildirdiğini söylemek zor değildir. Yazıtlar sonrası dönemde Irk Bitig'den başlayarak Türkçe'nin yayılma alanlarının tamamında sözcüğün "siyah" anlamında kullanıldığı görülmektedir. (EDPT: 643-644)

İslamî dönem Türkçe metinlerde *kara*'nın *yagız* yerine kullanılışı dikkat çekmektedir. Göktürk ve Uygur döneminde yeryüzünü karşılamak için kullanılan *yagız yer* tamlaması (DTS: 225) Karahanlı döneminde *kara yer* halini almaya başlamıştır. Aslında bu sürecin başlangıcı Eski Uygur Türkçesi metinlerine dayanır. Dönemin metinlerinden Maytrisimit' te *kara yir* tamlaması görülse de (Tekin 1980: 150) bu istisnai bir durumdur. Kutadgu Bilig' de *yagız yer* tamlaması 23 kez geçerken *kara yer* tamlaması 34 kez görülmesi Uygurcadaki istisnanın Karahanlıcada eğilime dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Kutadgu Bilig' deki: *negü asğı kara yir koyı / anıñ tüşneki ol yagız yir oyi* (Arat 1999: 358) beyitinde *kara yer* ile *yagız yer* arasındaki bu paralellik açıkça gözlenmektedir. Türkçe'de Uygur döneminden itibaren yeryüzü için kullanılan başka bir tamlama ise *kara toprak*'tır (DTS: 575). Harezmi döneminden aynı metinde hem *kara yer*'i hem *yagız yer*'i (Ata 1997: 94) hem de *kara toprak*'ı (Ata 1997: 10) bir arada görmek mümkündür. Harezmi Türkçesinde *kara*, nitelediği yer sözcüğüyle aynı anlamda kullanılmaya başlamıştır. Bu dönem metinlerinden Nehcü'l Feradis'in dizinini hazırlayan Aysu Ata eserinde iki kez *yer*'in önünde görülen *kara(2)*' yı "toprak" olarak anlamlandırmıştır (Ata 1998: 201). Nehcü'l Feradis metninde *kara yer* tabirinin Nuh Peygamber'in gemisini kondurmak istediği mekan anlatması önemlidir (Eckman1995: 263). Aysu Ata'nın *kara*'yı "toprak" olarak anlamlandırması göz önünde tutulduğunda buradaki *kara yir* ibaresini "toprak yer" olarak anlamamız gerekir. Adı geçen toprak *yer*'in özelliği ise Nuh Peygamber'in gemisinin yüzdüğü suların sona erdiği yer olmasıdır. Nehcü'l Feradis'te görülen *kara*'yı bu yönleriyle TS'de "yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak" anlamında geçen *kara* ile birleştirmek mümkündür.

Ancak arada bir fark vardır. Nehcü'l Feradis' e görülen kara Türkçe olarak gösterilir iken TS' deki kara Arapça olarak belirtilmiştir.

kara, Kıpçak Türkçesi eserlerinden İrşâdü'l Mülûk Ve's-Selâtîn'de "yeryüzü" anlamında görülür (Toparlı 1992: 546). Sözcük burada *taki suf sığırı taki kara sığır beraber turur* (Toparlı 1992: 300) cümlesinde geçer. Cümlede *kara*, *suf* "su"yun dışındaki yeryüzü kesitini anlatmaktadır. Bu mantık Eski Türkçede yeryüzünü yer ve sudan oluşan bir bütün olarak görerek onu *yer suv* ikilemesiyle anlatma anlayışıyla (Hamilton 1998: 123) örtüşmektedir. Aynı anlayışı Uyurca metinlerden Altun Yaruk' ta da görebiliriz. Altun Yaruk' taki *titdim idaladım yağız yirig taluy ögüz birle birkerü* (Kaya 1994: 306) "Yağız yeri denizlerle birlikte gözden çıkardım" cümlesinde dünya *yağız yer* "karalar" ve *taluy ögüz* "denizler" den ibaret bir bütün olarak anlatılmaktadır.

kara, Anadolu sahasında da *kara sığırı* tamlamasında XV. yüzyıldan itibaren görülür (TTS IV: 2279). Tarama Sözlüğü'nde *kara sığırı*: "Karada gezen, suya girmeyen sığır, kara sığır." biçiminde tanımlanmaktadır (TTS IV: 2279). Tanımdaki *kara* ve *su* ayrımı dikkat çekicidir. Sözcük XVII-XVIII. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde *karaya çalma*: "karaya oturmak" deyiminde karşımıza çıkar (TTS IV: 2285). Sözcüğün deyimleşmiş olarak kullanılması yerleşikliğinin göstergesidir.

kara, günümüzde hem Müslüman hem de Müslüman olmayan Türk toplumlarında "toprak" anlamında görülebilmektedir (TMEN III: 427).

Bu bilgiler ışığında sözcüğün Arapça kökenli gösterilmesi yaklaşımına yeniden değinmek gerekir. Arapça'da "kıta, anakara" karşılığında bulunan ve 'kârre olarak okunan bir sözcük mevcuttur (Mutçalı 1995: 696). Ancak, 'kârre Modern Arapçaya mahsus bir kullanım olup Klasik Arapçada sözcükle aynı kökten türemiş başka biçimler görülür.² Modern Arapçanın başlangıcı ise Napolyon'un Mısır'ı işgal tarihi olan 1798'e dayandırılır (Gündüzöz 2003: 70). Türkçe'de sözcüğün "yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak" anlamıyla kullanımı ise belirtildiği gibi Harezmi Türkçesinden yani 13. yüzyıldan itibaren başlar. Buna göre Türkçe *kara*, Arapça 'kârre'den yaklaşık 600 yıl daha yaşıdır. Ortaya çıkan durumda sözcüğün Arapça'dan Türkçe'ye geçme ihtimali mümkün görülmemektedir. Ayrıca sözcüğe Müslüman olmayan dolayısıyla İslamiyet kanalıyla Arapça'dan sözcük alımının asgari düzeyde bulunan Türk toplumlarında rastlanması da onun Arapça kökenli olamayacağını başka bir

² Sözcüğün Klasik Arapça döneminde görülmediği bilgisi Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arapça Anabilim Dalı öğretim elemanlarından Dr. Soner Gündüzöz'den alınmıştır. Makalem için klasik Arapça kaynakları tarama inceliğinde bulunan Dr. Soner Gündüzöz'e bu vesile ile teşekkür ederim.

göstergesidir. Bu durumda sözcüğün tıpkı *kök* ve *yagız* sözcükleri gibi deyim aktarımına uğrayarak nitelediği *yer* sözcüğünün yerine kullanıldığını ifade etmek isabetli olacaktır. Sözcük üzerindeki deyim aktarımının gerçekleşme basamakları ise şöyle sıralanabilir:

1. Eski Türkler yeryüzünü kara ve sulardan oluşan bir bütün olarak algılamışlar, yeryüzünü için *yer sub* ikilemesini kullanmışlardır.

2. Eski Türkçedeki *yer sub*'un 'yer' kısmını karşılamak için ilk olarak *yagız yer* tamlaması kullanılmıştır. Bu tamlamanın özelliği, renk bildiren niteleyicinin, nitelediği *yer* sözcüğünün yerini alarak deyim aktarımına uğrayabilmesidir.

3. Karahanlı döneminden itibaren *kara yer* ifadesi, *yagız yer* ifadesinin yerini almaya başlamıştır.

4. Harezmi döneminde daha önce *yagız yer*'in geçirdiği deyim aktarımını bu sefer *kara yer* geçirmiş *kara, yer*'in yerine geçmiştir.

5. *kara* ile "yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak" kavramlarını anlatma anlayışı Kıpçak ve Eski Türkiye Türkçelerinde de devam ederek günümüze dek gelmiştir.

6. *kara yer*'in geçirdiği deyim aktarımı kalıcılışmakla beraber, günümüzde görülen *kara toprak* ifadesinde, sözcüğün deyim aktarması geçirmeden önceki halinin izlerini bulmak mümkündür.

Ortaya konulan görüşler doğrultusunda Türkçe *kara* ile Arapça *qarre* arasındaki benzerliği bir rastlantı olarak değerlendirip, sözcüğü Türkçe kökenli olarak tanımlamak gerekir.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- Aksan, Doğan (1998), *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) III*, Ankara: TDK Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (1999), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, Aysu (1997), *Kıyasü'l- Enbiya (Peygamber Kıssaları)I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, Aysu (1998), *Nehcü'l Feradis III Dizin-Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- Cirtatuas-Laude, İlse (1961), *Der gebrauch der farbebezeichnungen in den Türkdialekten*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Eckman, Janos (1995), *Nehcü'l Feradis I Metin II Tıpkıbasım*, yayımlayanlar: Semih Tezcan- Hamza Zülfikar, Ankara: TDK Yayınları.
- Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.

- Gündüzöz, Soner (2003), “Modern Arapçanın Tarihsel ve Filolojik Sınırları”, *Nüsha Şarkiyât Araştırmaları Dergisi* s. 8, 69-90.
- Hamilton, James R.(1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prenses Masalının Uygurcası*, çev.Ece Korkut-İsmet Birkan, Ankara: Simurg Yayınları.
- Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Mutçalı, Serdar (1995), *Arapça –Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları
- Müller, Friedrich Wilhelm Karl (1908), “*Uigurica. I. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen, Goldglanz- Sūtra*”. *Ein vorläufiger Bericht.*, Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften.
- Räsänen, Martti (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Turksprachen*, Helsinki: Suomalais- Ugrilainen Seura.
- Tekin, Şinasi (1980), *Maitrisimit Nom Bitig, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*, (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte. 9) Berlin: Akademie der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie.
- Tekin, Şinasi (2001), *İstikakçının Koşesi*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tekin, Talat (1995), *Orhon Yazıtları –Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tezcan, Semih (1974), *Das uigurische Insadi-Sutra*, (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 6. Berliner Turfan Texte 3) Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zetralinstitut für alte Geschichte und Archaologie.
- Toparlı, Recep (1992), *Irşâdu'l Mulûk Ve's-Selâtîn*, Ankara: TDK Yayınları.
- Zieme, Peter (1985), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, (Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte. 13.), Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR.
- DLT: Atalay, Besim (1998), *Divanı Lûgat-it-Türk Tercümesi I- III, IV Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- DTS: Nadelyaev, V.M. ve diğerleri (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar* Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.
- EDPT: Clouston, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- KT D: Köl Tigin Yazıtı Doğu Yüzü
- TMEN: Doerfer, Gerhard (1963,1965,1967,1975), *Türkische und Mohgolische Elemente im Neupersischen I-IV*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- TS: TDK (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- TTS: TDK (1996), *TanıklarıylaTarama Sözlüğü I-VI*, Ankara: TDK Yayınları.